

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՄԱՌ

(Քննական ակնարկ, անդրադարձաբաններ և յուշեր իր մահուան ստորից)

« (1934) զեկտեմբերի 19 լոյս 20 ժ
« գիշերը, Լենինգրադում, ռազմա-բժշկա-
« կան ակադեմիայի կլինիկայում, վախճա-
« նուել է յայտնի արեւելագետ, յարեթա-
« կան տեսութեան հիմնադիր, գիտութեան
« վաստակաւոր գործիչ, պատմութեան ու
« նիւթական կուլտուրայի պետական ա-
« կադեմիայի նախագահ, գիտութիւնների
« ակադեմիայի անդրկովկասեան ֆիլիա-
« լի նախագահ, Թիֆլիսի կովկասագիտու-
« թեան ինստիտուտի ղրեկտոր ակադե-
« միկոս ՆիկոլԱ ՅԱԿՈՎԼԵՒԻՉ ՄԱՌԸ¹ »:

Ա. — Նիկողայոս Մառ ծնաւ 1864ին, փութայիս քաղաքը. հայրը անգլիացի էր, իսկ մայրը վրացի. նախնական կրթու-

թիւնը կը ստանայ փութայիս քաղաքա-
կան գիմնազիոնի մէջ և կ'աւարտէ ոսկի
մետալով, կ'անցնի Պետրբուրգի համալսա-
րանը, և կ'ընտրէ արեւելեան լեզուներու
ծիւղի ուսումը և մեծ յաջողութեամբ կ'ա-
ւարտէ: Ուսանողական նստարանի վրայէն
անոր արթնամիտ տաղանդը կ'ընդգրկէ
յարեթական մասնագիտութիւնը, յորում
ապա պատգամատու պիտի դառնար: Ռու-
սաստանէն կ'անցնի Անգլիա, և Օքսֆորդ-
տի համալսարանէն կ'ելլէ աւարտավարժ
գիտութեանց: Նա իբր մայրենի լեզու
հաւասարապէս կը խօսէր եւ անգլիերէն
եւ վրացերէն, մօտէն նաեւ հայերէնը՝ ան-
զգալի ընելով օտարազգի լինելը:

Ես առաջին անգամ անոր պատահեցայ
1894ին մեր ֆաւթարի գիւղին մէջ, երբ
տարուէ տարի ուսումնասիրելու կու գար
կովկաս-Հայաստանը: Շատ հաճելի տպա-
ւորութիւն գործեց վրաս. կատարեալ կըր-
թութեամբ և գիտութեամբ զարգացած հա-
մակերի երիտասարդ մ'էր, և կը խօսէր
այլեւայլ լեզուներ. բայց ինչ որ նկատելի
էր անոր վրայ և արժանի առանձին գո-
վեստի՝ ատիկա անոր համեստութիւնն էր.
իր տիրապետած գիտութեան և լեզուե-
րու մասին խօսած ժամանակ, ինքզինքը
դեռ ուսանողի մը դիրքի մէջ կը պահէր. այն
տգէտ հպարտներէն չէր, որոնց համար
Խորենացին կ'ըսէ «հեղզ առ ուսումն և փոյթ
առ ի վարդապետել»: Աւելի զարմանալին
թուեցաւ որ այն դեռ երիտասարդ հաս-
կէն, մեր հայրենիքի ամէն գիտական, մա-
տենագրական, աշխարհագրական և հնա-
խօսական բաներով սիրողի մը պէս կը
հետաքրքրուէր և հմտանալու համար բնաւ

1. « Խորհրդային Հայաստան », 21 դեկտ. Թ. 291.

չէր ակնածեր հարցնել, տեղեկանալ, ճիշդը
գիտնալ: Այդ բանը գուշակել կու տար ապա-
գայ գիտնականին լաւ ձիրքերը, որոնց հա-
մար Միսիթարեան Ուխտս կը փութար պա-
տուել վաստակաւոր գիտնականը՝ անուա-
նելով զինքը անգամ մեր Ճեմարանին,
վանքիս Ուսումնական Ժողովի հետեւեալ
որոշումով, ինչպէս կը կարդանք արձա-

խատեցանք. մի քանի կտոր խեցեղէն աման-
ներ և պղնձէ զարդարանքի առարկաներ հա-
ւաքեց և զնաց դէպ ի Ապարաններ: Հաճի-
խալիլ գիւղին մէջ կային թաղմանական
բլուրներ և դաշտի վրայ թմբուներ կամ
թումբեր (tumba) գերեզմանի տեղեր. մէկ
երկու օր աշխատած էր այնտեղ, յետոյ զնա-
ցեր էր Երեւան: Նա կը հաւաքէր քարի դա-

Պատկ. Թ. 2.

Լուս. Հ. Գ. ՆԱՀԱՊԵՏԵԱՆ

Անոյ աւերակները, գիտուած Մզկիթի աշտարակէն: Աջակողմը՝ սիւնի ծելով աւերակներու
վրայ Գազկայ եկեղեցւոյն տեղը, ուր Մառ պեղումներ ըրաւ (տե՛ս պատկ. Թ. 3):

նագրուած. « 812 փետրուարի 1903... ի
դոմարման միաձայն հաշտութեամբ ժողո-
վականացե և յիտի քոռէիք անուանեցան
ունդար Ճեմարանիս՝ Պրոֆ. Պաշտոս Ծեր-
րեր, Պրոֆ. Մագիստրոս ՆիկոլԱՅՈՍ ՄԱՌ
և Պրոֆ. Հիւրշման »:

Զուգադիպութիւնը բերաւ որ Մառի հա-
սած օրը մեր գիւղը, ես զբաղած էի պղնձի
գարու գերեզմաններ պեղելով, (Պատկեր
Թ. 5) նա կանգ առաւ և փափագ յայտնեց
որ ինքն եւս պեղումներուն մասնակցի: Ես
տրամադրեցի իմ մարդիկը և երկու օր աշ-

րերէն մնացած գործիքներ, նաեւ գայլա-
խաղէ շինուած կտրոցներու գլուխներ
եւայլն՝ բազմութեամբ սփռուած դաշտին ե-
րեսը: — « Ուսկից են ասոնք » հարցուց նա
ինծի. իր զարմանքը փարատեցի, ըսելով
որ հոս մօտիկը գայլախաղի խոշոր լեռ-
նաձեւ բլուր մը կայ, Արագածի հարա-
ւային երեսի կողմը՝ կեալթոյ կամ Բո-
ղոտլու կոչուած, որ սառոյցի դարուն տե-
ղէ մը պոկուած և բերուած է այդտեղ:

Այնուհետեւ այլեւս չտեսանք զիրար
մինչեւ 1904: Նախընթաց տարին արդէն

ծանօթացած էինք ճարտարապետ Թ. Թո-
րամանեանի հետ, ուստի այդ տարին ըստ
խոստմանս վերադարձայ կատարելու Ա-
նիի տարեւոր ուխտագնացութիւնս. շատ
ուրախ և շէն շարաթ մը անցուցինք: Այդ
տարին Պրոֆ. Մառ զբաղած էր Ծաղկա-
ծորի բերանը շինուած Գագիկ արքայի
եկեղեցւոյ (Պատկեր Թ. 3) պեղումներու
շարունակութեամբ: Թոյլտուութիւն խն-
դրեցի լուսանկարելու. ազնուութեամբ շնոր-
հեց: Նոյնաման շնորհ մը նախընթաց
տարին ըրաւ Խաչիկ Վ. Դատեան, և Քա-
րաղաշի Ներսիսաշէն Զուարթնոցի լու-
սանկարներ (Պատկեր Թ. 4) հանեցի և
զրկեցի Հ.Ղ. Ալիշանին. անոնք մեծ հաճոյք
և գոհունակութիւն պատճառած էին Հայոց
Նահապետին, մանաւանդ Արշակունեաց
փափկափետոռ արծիւները, ըստ իր բա-
ցատրութեան:

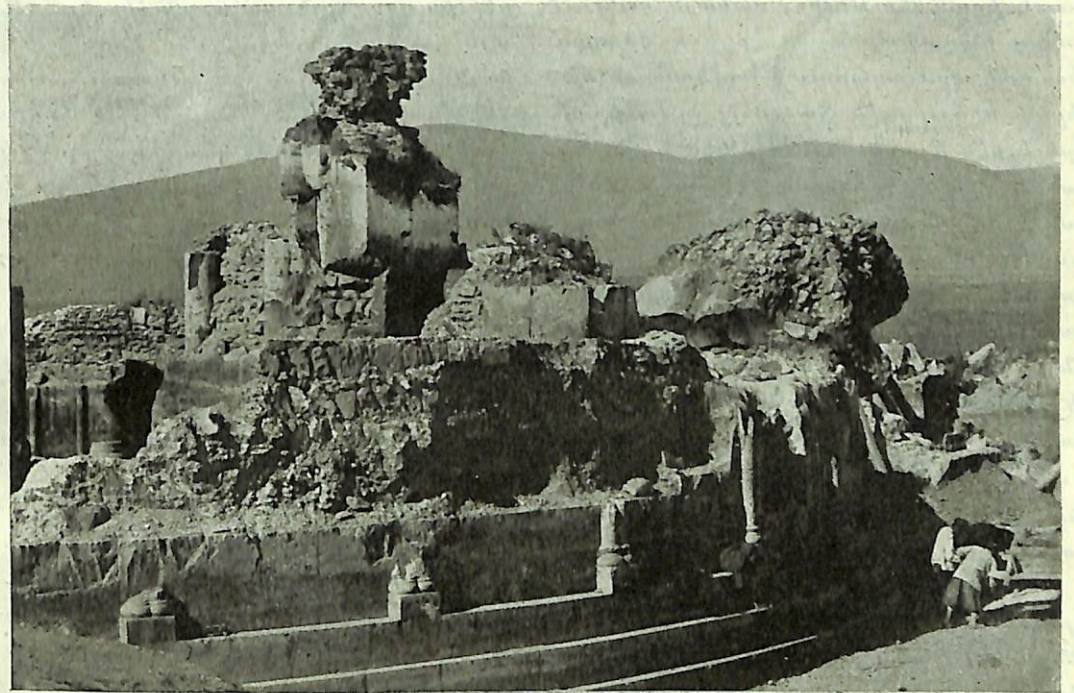
Բ. — Մենք պարտական ենք Ակադ-
Մառին, ինչպէս այլուր ըսած եմ, եթէ
այսօր հպարտ կը զգանք Հայկական ճար-
տարապետութեան իւրայատուկ ոճով, որ
կերպարանափոխեց հին Բաղդիկալ ոճը,
վերածելով կեդրոնական գմբէթին, միան-
գամայն պարտական ենք Թորամանեանի
հանձարին որ վերակազմեց և հասկցուց
արեւմտեան ճարտարապետներուն այն աղ-
բիւրը ուսկից կը բխէր առանձնիկ ոճը: Հա-
ւաստի է որ՝ եթէ Հայաստանի հեթանոս
ժամանակի ճարտարապետութիւնը Ս. Գր.
Լուսաւորչէն և Տրդատէն առաջ զարգա-
ցած չըլլար և մտած այն կատարելաչափ
հաւասարակշիռ կառուցումին՝ զոր կը
տեսնենք մեր դարուն, դժուարաւ թէ նո-
րահաստատ քրիստոնէութիւնն ընծայէր
Հայաստանի՝ Ս. Էջմիածնի և Հռիփսիմէի
չքնադակերտ վկայարաններու նման տա-
ճարներ, որոնք յետոյ բացին Յուստի-
նիանոսի աչքերը, աւելի սքանչելահրա-
շը կանգնելու Բիւզանդիոնի մէջ, ոչ ա-
ռանց օգնութեան հայ ճարտարապետի,
երբ բանն հասնի չորս կամարակապերն և
գմբէթը բռնելուն: Թ. Թորամանեան հայ
ստեղծագործ ճարտարապետներու յաջոր-
դութենէն էր, զոր ըստ արժանւոյն հաս-

կրնալու և գնահատելու համար, հար-
կաւոր էր Մառի պէս բազմակողմանի գիտ-
նական մը, որ փոշիններու տակէն հանեց և
դրաւ աշտանակի վրայ, որպէս զի մերիննե-
րը ճանչնային այդ ծածկուած գանձը: Ու-
րախ ենք որ Խորհրդային Հայաստանն ալ
իր արժանաւոր որդիքը քաջալերելու
գործին մէջ վար չֆնաց մեծ ազգերէն և
վարձատրեց հայկական ճարտարապետու-
թեան ողբացեալ մեծ վաստակաւորը:

Արեւմտեան հայագիտութեամբ զբաղող
գիտնականներուն մէջ Մառ արտասովոր
յաջողութեամբ փայլեցաւ և բեղնաւոր
երկասիրութիւններով ճոխացուց հայկա-
կան մատենագրութիւնը, որով անփոխա-
րինելի եղաւ բազմահմուտ բանասէր ու-
սուցչապետին կորուստը հայագիտութեան
համար, ինչպէս նաեւ յարեթական լեզուի
տեսութեան՝ որու գլխաւոր յենարանն էին
Հայոց կրկին բարբառները, մէկը միւսը
կը լրացնէր իրրեւ նախնական ժողովուրդի
կենդանի բարբառ: Կը սխալին շատեր երբ
մեր գրաբար լեզուն մեռած կը համարին
և կ'աշխատին օտարացնել արդի սերունդ-
ներն հինէն, կարծելով թէ կը զարգացնեն
աշխարհիկ բարբառը. ժողովուրդի բարբա-
ռին մէջ կան հարիւրաւոր բառեր որոնք
դուրս ձգուած են Առձեռն բառարանէն
իրը ռամիկ բառեր, անարժան դասական
(բուրժուա) բառերու հետ խառնուելու.
յարեթական տեսութիւնը կրնայ պիտանի
ընել զանոնք իրը համեմատութեան եզր:
Ուս. Մառ, ոչ իրը օտար մը, այլ հայու
զգացումներով կը մօտենար Հայկական
մատենագրութեան յուշարձաններուն. մա-
նրակրկիտ կը քննէր կը հետազօտէր, հա-
մեմատութիւններով և ծանօթագրութիւն-
ներով կը հրատարակէր ծանօթ լեզունե-
րու մէկով, բաւական էր որ հանրամատ-
չելի դառնար կարգացող հասարակութեան:
Ոչ միայն յարգանքի այլ և երախտագի-
տութեան զգացումներով յիշատակելու ենք
հայկական մատենագրութեան մէջ Ագա-
թանգեղի և Անանունի, Վարդանայ Առակ-
ներու և Նախնեաց մատենագրութեան մա-
սին կատարած և հրատարակած մանր և

բէտ ուսումնասիրութիւնները, զորս ան-
հրաժեշտ աչքի առջեւ պէտք է ունենայ
հայ լեզուի և պատմութեան դասախօսը:
Մասնաւոր ուշադրութեան արժանի է Ա-
գաթանգեղոսի արարերէն թարգմանու-
թեան գիւտը՝ որ ցոյց կու տայ Բագրա-
տունի թագաւորներու գործունէութիւնը
կամ ազդեցութիւնը Դամասկոսի Ամիրա-

Եղիշէ վարդապետի պատգամը «Լաւ է
կոյր աչօք քան կոյր մտօք» Մոնոմախոս
կայսեր համար քանդակուած յուշարձան
մ'է: Եթէ նա և իր արքունիքն ըմբռնած
ըլլային Անիի պատմական և ռազմական
կարեւորութիւնը կայսրութեան պաշ-
տպանութեան համար, անմոռանալի կըս-
կիծը չէր ունենար յոյն ազգը տեսնելու

Պատկ. Թ. 3.

Լուս. Հ. Գ. ՆԱՀԱՊԵՏԵԱՆ

Գագիկ արքայի կերտած «Զուարթնոց»ի աւերակները, ուր կը տեսնուին հիմերու
արտաքին աստիճանները. պեղուած Ուս. Մառի ձեռքով:

պետներու արքունիքներուն մէջ, մինչեւ որ
թագաւորական գահ բարձրացան: Շատ
զգալի է Բագրատունեաց հակամիտութիւնը
դէպ արարները և խուսափումը Բիւզան-
դիոնի արքունիքէն: Այդ վախը դրական
հիմեր ունեցած է, որովհետեւ շատ ժա-
մանակ չանցաւ այն օրէն՝ երբ Անին
դաւաճանօրէն ինկաւ Վասիլիւսի ձեռքը և
ԺԱ դարու կէսին վերջացաւ Բագրատու-
նեաց փառապանծ թագաւորութիւնը, ին-
կաւ պարիսպը և բացաւ ճամբան սելճու-
քեան թուրքերու առջեւ մինչեւ Կ. Պոլիս:

սուսերամերկ Մեհմէտ Բ-ը ձիով կոխել
Ս. Սովիայի արեգակնափայլ տաճարը:
Շատ ձմեռներ անցան, շատ գարուններ
եկան, բայց զեռ չդարձաւ առասպելի քա-
հանան որ Սրբութիւնը ձեռքին՝ առջեւ
տաճարի որմը պատռեցաւ և զինքը մէջն
առաւ ծածկեց մինչեւ ցայսօր:

Գ. — Ուս. Մառ Պետրոսի ճամա-
լսարանէն իր լեզուագիտութեան ուսումը
հաստատուն հիմերու վրայ դրած ըլլալով,
դժուարութեան պիտի չհանդիպէր իրեն
յատուկ մասնաճիւղ մ'ընտրելու՝ որ ամ-

փոփէր իր մէջ համամարդկային գիտութիւն մը. բախտը ժպտեր էր իրեն, և օրօրօցը կախուած էր էլբրուզի բարձունքներէն, Քարթուէլի և Սոմսեթի հովերը կը ձօնէին զայն ընդ մէջ Գազբէկի և Սրաբաթի զազաթներուն: Ըստ վախճանի վրաց պատմահօր՝ Յարեթի թոռները՝ Հայկ անդրանիկն և Կովկաս երկրորդն, եղբայրներ էին. եթէ պատմութիւնն չհաստատէ իրականութիւնը, սակայն ստեղծէ կտորոգ զաղափարին՝ որ Հայն և վրացին՝ հիւսիսէն պատասպարուած Կովկասեան սարերով և հարաւէն Տաւրոսի շղթաներով, արեւելքէն և արեւմուտքէն եկող գաղթականներն ալդ կիրճերու մէջ ամփոփուեցան և կազմուեցան երկու համարիւն ազգութիւն խոնարհինը լուսամիտ պատմահօր հանճարին առջեւ, որ տակաւին խաւար ժամանակներէն ըմբռնեց երկու ազգերուն անհրաժեշտ միութիւնը՝ իբրեւ համադրացի իրարու հետ սիրով ապրել, հաւատարմութեամբ հսկել այն դռներուն վրայ՝ ուսկից մարդկային հեղեղներ՝ անտառաբնակ ժողովուրդներ՝ հիւսիսէն ներս պիտի խուժէին աւերելու և քանդելու մեր շէն և քաղաքականացած երկիրները: Մինչեւ այսօր ալ հարկը կայ: Ուս. Մառ իր ծննդեան երկրին շահերը մտածելով, ուսկից ընդունած էր բնութեան ձեռքով իր գեղեցիկ տաղանդը, և օգտակար ըլլալու համար երկու ազգերուն, իր ուսմանց ասպարէզ ընտրեց երկու նախնական լեզուներու մասնագիտութիւնը՝ վրացերէնին և հայերէնին, որոնց հետ լծորդեց յետոյ՝ երբ ընդգրկեց յարեթական տեսութիւնը, Կովկասեան բոլոր մանր բարբառները, մշելով բոլորը դէպ ի համամարդկային գիտութիւն, դէպ ի լեզուաբանական կեդրոնական ուսում, խոտորելով հին մեթոդն, որուն գործելու ասպարէզն սկսած էր սեղմուիլ ամէն կողմէ:

Մինչեւ ի դարու սկիզբներն այնքան զարգացած էր հայերէն լեզուի մէջ, որ չքաշուեցաւ միտուելու հայ մատենագրութեան շուրջ յարուցուած պայքարներուն մէջ, պաշտպանելով իր զաղափարներն

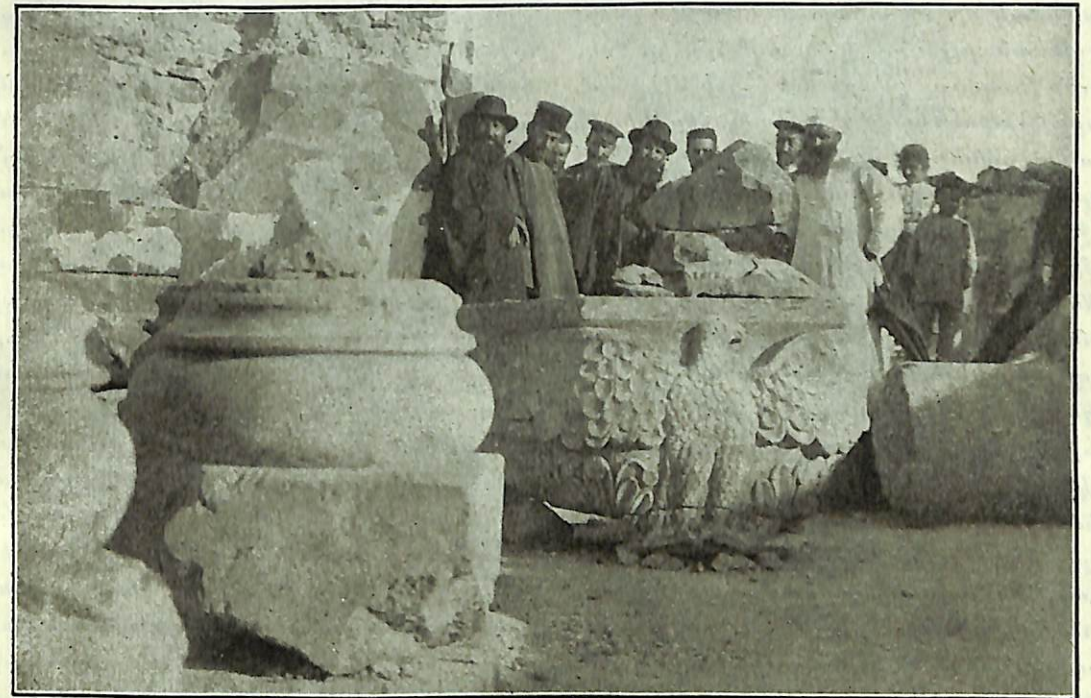
և համոզումները՝ առանց ընկրկելու կամ տեղի տալու: Պատճառաբանութիւնները մեծ հմտութեամբ զօրացած՝ մեծապէս համոզիչ էին: Հայ-Վրացական յարաբերութեան մասին հրատարակած գրաւոր վիճաբանութեան ընթացքին անգամ մը շնորհալի կերպով դուրս եկաւ: Երիտասարդ վրացի գրիչներէն մէկը ուզելով բանաստեղծօրէն գովաբանել իր ազգը, կը սկըսէր իր դրացւոյն պարսաւն հիւսել. «Սիւ, այս հայերը դարերով մեր կողքին և մեր տան մէջ ապրելով, ոչ մէկ օգուտ տուած չեն վրաց ազգին. մանաւանդ թէ մեր հովուական կենցաղով ապրող ժողովուրդի բարքերը խանգարեցին իրենց բերած վատ սովորութիւններով. օրինակի համար, Հայեր չեկած «աւագակութեան զաղափար չունէին վրացիք, վասն զի անոնք (հայերը) բերին աւագակ բառը, զաղափարն ալ անոր հետ ներս մտաւ»: Ուս. Մառ անհաճօյ ճշմարտութիւնը խօսեցաւ բորբոքած բանաստեղծին՝ որ միանգամայն տգէտ էր. «Կեցիր, բարեկամս, արդար լինելու համար պէտք է խոստովանիս որ վրացիք շատ վերացական, իմաստասիրական բառեր չունէին, անոնք ալ Հայ գրականութեան ազդեցութեամբ մտած են վրաստան, զոր օրինակ՝ ճշմարտութիւն, կամ ճշմարիտ բառը զուտ հայերէն է և վրացիք չունէին: Ուստի եթէ բառը չունէին, զաղափարէն ալ զուրկ էին: Մտածենք որ Կովկաս և Հայկ եղբայրներ էին, համեմաշխութեամբ ապրելուն մէջն է երկրի երջանկութիւնը»:

Գ. — Ուս. Մառի Յարեթական լեզուի պեղումներու, յառաջադիմութեան և ստացուած արդիւնքի մասին համառօտիւ ճշգրիտ զաղափար մ'ունենալու համար, յառաջ կը բերեմ նոյնութեամբ ԽՍՀՄ գիտութեանց Ուկադեմիայի նախագահ Կարպինսկի գրածը. «Նա լինելով միանգամայն իւրայատուկ գիտնական, խոր մտածող, նա ստեղծեց լեզուի զարգացման յարեթական տեսութիւնը (theorie) և նրա դեկավարութեամբ աճեց աշակերտների և հետեւորդների մի ամբողջ դպրոց»: Յա-

ւալի է որ այդ ամբողջ դպրոցի մէջէն չի յիշեր մէկ Հայի անուն, չնայելով որ Մառ յարեթական տեսութեան զաղափարը գուցէ ստացեր էր իր սիրելի ուսուցչէն՝ Քերոբէ Պատկանեանէն. նա խրախուսուած էր գտնելով իր տեսութեան առատ պաշար Հայկական դասական և ռամիկ լեզուին մէջ, որ ցարդ կենդանի բարբառ՝

Օրինակի համար գիտցածներէս դէպք մը միայն մէջ կը բերեմ, ուսկից յայտնի կ'ըլլայ ընթերցողին թէ ժողովուրդը գիտէ ինչպէս ի դէպ պարագային օգտագործել անգիր առակները:

Գիւղական հասարակութեան մը մէջ կը նշանակուի նոր Աւագ քահանայ մը. քօյով քոշսարով. լաւ լիպագով, բերանը լե-

Պատկ. Թ. 4.

Լուս. Է. Գ. ՆԱՆԱՊԵՏԵԱՆ

Եջմիածնի մօտ՝ քարաղաշտի «Ջուարթմոց» տաճարը —
Խաչիկ Վ. Գատեանի պեղումները:

դարերէ ի վեր կ'ապրի կենսունակ կեանքով: Մենք մէկ կէտի մէջ համաձայն չենք Կ. Մելիք Յոհաննանի յիշած Մառի այն կարծիքին «թէ քրիստոնեայ կղերի ջանքերով ժողովրդական անգիր ստեղծագործութիւնները կրթուած դասի միջավայրից վտարուած են եղել»: Ոչ, չեն վտարուած. քաղաքացի թէ գիւղացի ժողովուրդի մէջ ապրող կրթուած մէկին շատ զուարճութիւն կը պատճառեն անոնց զուարճալի սրախօսութիւնները. բաւական է որ սիրով ըլլան և փորերնին կուշտ:

զու կայ, խօսք չկայ. դա քէն ունի ուրիշ գիւղի մը ծխատէր քահանային հետ՝ որ լեզու ունի բերնին մէջ. այս ինչ կիրակին այցելութեան պիտի երթայ անոր եկեղեցւոյն: Տէր Հայրը գրաբար կը հաւկանայ. կը պատրաստուի հարուածը վերցնելու: Կու գայ Կիրակին՝ Աւագ քահանան զինքը շոյող մէկ երկու այլ Տէրտէրի հետ իբր վկաներ՝ հանդիսաւորութեամբ կ'երթայ եկեղեցին. ժողովուրդը եկեղեցւոյ դուրսն ու ներսը խոնուած է. հետաքրքիր են լսելու Աւագ քահանայի վճիռը:

Պատարագիչը՝ ծխատէր քահանան է և ըստ ամենայնի պատրաստ բեմին վրայ կը սպասէ։ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի տօնն է։ Աւետարանէն վերջ՝ քարոզը բաւական խորամանկութեամբ կը սկսի և կը հասցնէ առակը կցելու տեղը. «Սիրելի հաւատացեալ ժողովուրդ. Պօղոս Առաքեալը կ'ըսէ թէ ինչ որ գրուեցաւ՝ ի մեր վարդապետութիւն գրուեցաւ. այսպէս գրուած է թէ եղաւ ժամանակ մը որ անասուններու թագաւորը մեռած ըլլալով՝ կենդանիները կը ժողովուրին թագաւոր ընտրելու. իշուն մէկը ամբարտաւանութեամբ փրցացած, չես գիտեր ուսկից գտնելով՝ առիւծի մը մօրթը ուսերուն ձգած կու գայ հասարակութեան մէջ կը կայնի։ Հասակը, տեսքը կը գրաւէ ամէնուն ուշադրութիւնը և արժանի կը տեսնեն թագաւորութեան. բայց խորամանկ աղուէսը որ մեծերը չէր սիրեր և խայտառակելու պատրաստ՝ կ'երթայ իշուականջն խոնարհաբար կը փսփսայ. Տէր արքայ, հիացող ժողովուրդը կը ցանկայ մէկ ձայնդ, քարոզդ լսէ՝ որպէս զի ընտրութիւնդ ծափահարէ։ Էջը սրելով ականջները՝ բերանը կը բանայ և այնպէս մը կը զռայ, որ բոլորը սարսափահար կը թողուն կը փախչին»։ Այս առակին վրայ Աւագ քահանան և միւս տէրտէրները փիլոսոփայական ծալած՝ բազմութեան մէջէն անհրեւոյթ կ'ըլլան։ Գանգատը կը հասնի Եպիսկոպոսին ականջը։ Պատարագիչ քահանան կը պատասխանէ ըսելով. «Սրբազան, ես՝ տօնական օր լինելով՝ աւուր պատշաճի քարոզը խօսած եմ, մեր Աւագ քահանան բարձր սարի պէս ամպեր զըլխուն քաշեց, ես ինչո՞վ եմ մեղաւոր»։

Պրոֆ. Մառ թող ապահով ըլլայ որ Այգեկցի Վարդանի օրէն մինչեւ հիմա «Առակը, մասնաւորապէս կենդանական վէպը երբեք չէ դադրած ժողովրդական հոգեւոր սնունդ լինելէ»։

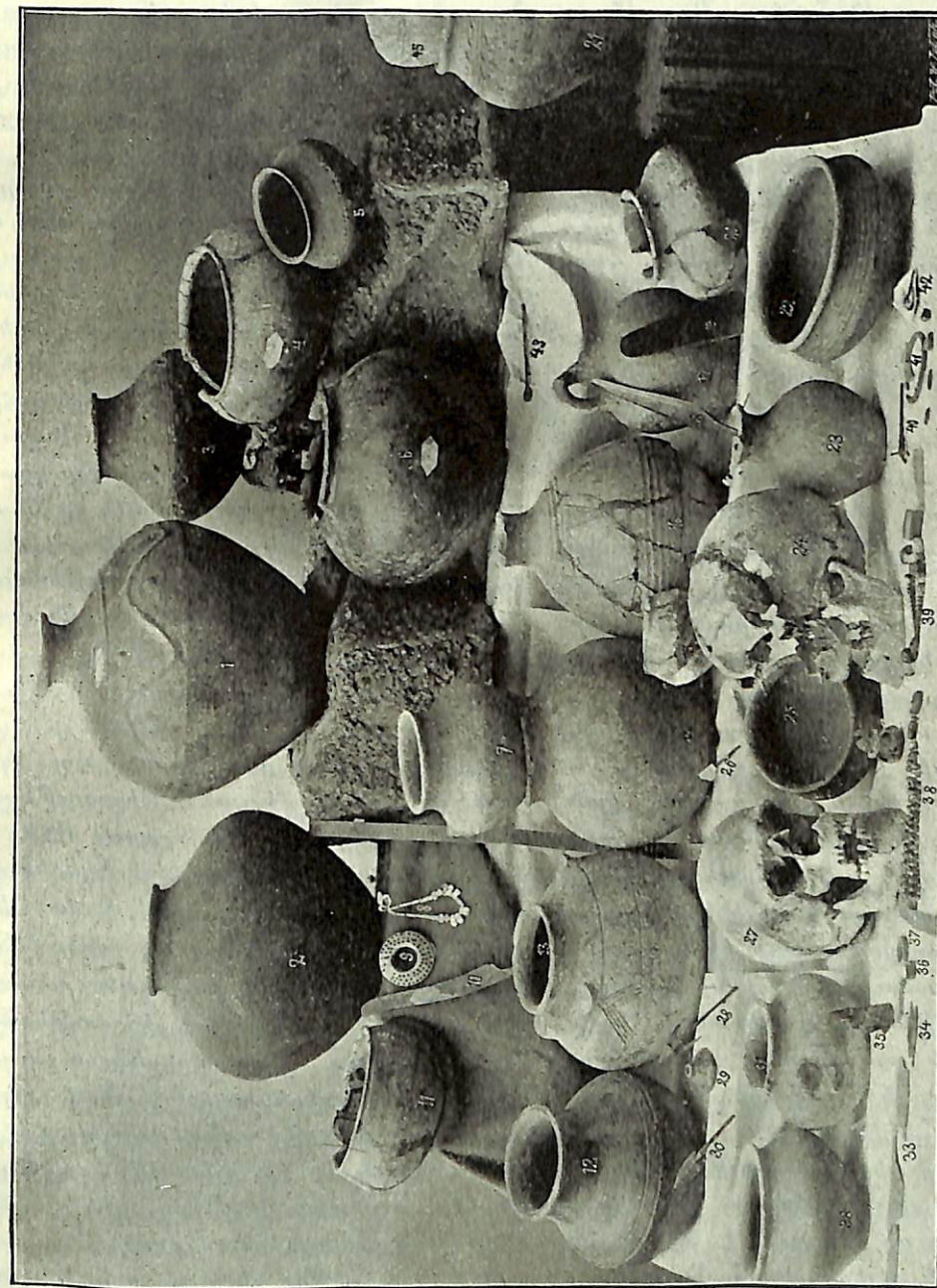
Ե. — «Խորհրդային Հայաստանի» հետ ցաւակցող թղթակիցներու մէջ, ամէնէն

1. Այս դէպքը պատահած է Աւագ Վարդանցի Տէր Պետրոս և Ուսմանցի Տէր Ղուկասի միջեւ՝ 1896ին։

զգածուածը կ'երեւի Աշոտ Յովհաննիսեան. աշակերտի անկեղծութեամբ կ'ուզէ դրուատել իր Ուսուցիչը որ համաշխարհի գովութեամբ հռչակուած է իրրեւ ժամանակիս մեծ լեզուագէտը, հմտագոյն բանասէրը, նոր լեզուական հետազոտութեան պարագլուխը և յարեթական տեսութեան հիմնադիրը եւն, և թողած է այն համոզումը որ այս նոր ոճը շատ աւելի նպաստաւոր պիտի ըլլայ համամարդկային լեզուագիտութեան ուսման։ Հնդեւրոպական լեզուագիտութիւնը գտաւ շատ մը աղամոլ կածաններ, որոնք կ'երթային մինչեւ մեծ գետի մը ցամքած հունը և հոն կանգ կ'առնէին. այդ կածաններու գլխաւորը կարելի է ըսել թէ Հայ լեզուն էր, որ հնդեւրոպական լեզուներու բոլոր կատարելութիւններն ունի. ատկէ զատ կը պարունակէ ատաղձ մը, կամ շերտ մը որ ուրիշներու մէջ չի գտնուիր. այս տեղ ծնած է բանասէրներու մտքին մէջ թէ եղած է նախնական մեծ մայր մը, որ ուժասպառ եղած մեռնելու ատեն՝ թողած է չափահաս աղջիկներ, անոնք ալ իրենց կարգին իրարու վրայ ծալուելով և խաչածեւելով զիրար՝ թողեր են իրենց ետեւէն անհատնում բարբառներ, որոնք պատմական ժամանակի մէջ զմուտներ են պահելով իրենց կազմութեան մէջ անցողական շերտերու յատկանիշեր։ Արդ Ուս. Մառ Հայ գրական և ուսմական լեզուներու խոր ուսումնասիրութեամբ, եկաւ այն եզրակացութեան որ նախնական մայր լեզուի կորուստը պէտք է որոնել համեմատական ուսումնասիրութեամբ յարեթական լեզուի մէջ և չսխալեցաւ. անխոնջ և մանրակրկիտ ջանքերը կամաց կամաց լոյս սփռեցին յարեթական տեսութեան վրայ և մասնաշեղ մեծ օգտակարութիւնը ընդհանուր լեզուագիտութեան զարգացման համար։ Մառ իր անձին վրայ արդարացուց լատին առակի ճշմարտութիւնը. «Ժիր ջան յաղթէ ամենայնի»։

Ուսուցչապետի կարծիքով հազիւ մարդկութիւնը կ'որոշուէր տակաւին առաւն կամ խօսառն արարած, այսինքն քարէ դարի

շրջանին և անտառաբնակ վիճակի մէջ, հետ, և Արիստոտէլի սրբուած տախտակի թիչ թիչ բայց յարաճուն բարբառներ կերտեր է, այսինքն որքան բանական կեանքը կը հանդիպէր նորութեանց, եւ կամ նոր ներուն վրայ։

Պատկ. Թ. 5.
Պեղումներ Շիրակի գաւթարլու գիւղի մէջ. Պրոֆ. Պետրոս և Ուսմանցի (3000-2000 Ն. Պ.), գտնվելու, գործիքներ, արդարապէս Ուսմանցի (Մանրագրութիւնը տես՝ Բզմկ. 1894, էջ 90)։

դժուարութեանց, նոր գաղափարներ կ'արտայայտուէին նոր նշաններով, նոր յուսուածայններով։ Մարդուն ուղեղը ակամայ կը շփուէր բնութեան առարկաներուն

Բանականութենէն զուրկ անասունները չկրցան զարգանալ, որովհետեւ բնութիւնն այնպիսի պայմաններու մէջ դրած է, որ ի վիճակի չեն զարգանալու, և

մինչեւ հիմա չորքոտանի թէ թռչուն՝
իրենց կարիքը մէկ ձայնով և մէկ վանկով
կ'արտայայտեն իրարու. որով ոչ մէկ
գերմանացի քարէ դարուն 24 տառով բառ
մը վարժած էր արտասանելու:

Այլ Հայոց ազգին համար, Ուս. Մառ
կ'ըսէ որ նախնական ձայն կամ բարբառ
կրնան եղած ըլլալ բան կամ բաներ, նոյնը
կարող է ըլլալ լատիններուն Verbum և
յոյներու Δογος-ը. մերը Բան, Բաներ և ըստ
կարգին բաղադրեալ բառեր... երբեմն ա-
նոնք կազմեցին միտքը, անոնք մտքի լծոր-
դութիւնը, գաղափարներու իրարու հետ
շաղկապումը, անոնք կազմեցին ի վերջոյ
համամարդկային բարբառը և ժողովուրդ-
ներ եկան աշխարհ, և էին Ա.Զ.Գ. Մի Եի
Լեզուի Մի:

Մառ իր ուսումնական միայնութեան
մէջ շատ սգաց, և տարակուսեցաւ որ
նոր տեսութեան դժուարութիւնը ետ կա-
սեցնէ իրեն հետեւողներէն շատերը, ուստի
մեծապէս կը փայփայէր իր ջանասէր
և ուշիմ հայազգի աշակերտները, և կը
փնտռէր խորհեցողոյն «փոքր ածուի» մէ-
ջէն բուսցնել յարեթական տեսութեան վի-
պասանները, անդրանիկ ժառանգները.
ուստի փարիզի Հայ. Ուս. Միութեան —
Société Savante-ի մէջ կազմակերպած
դասախօսութեան ատեն, դառնալով իրեն
համակրողներուն՝ սրտի կրակը բացաւ.
«Հունձըն առատ, բայց մշակներն բացա-
կայ, այս խօսքերով ուզում էի եզրափա-
կելով դասախօսութիւնս, դիմել Հայերիդ,
երիտասարդութեանդ հրաւիրանօք, եկէք
նոր գիտական լոյս միասին աշխատինք,
բայց հրաւերքը կը լինէր կեղծ և ապար-
դին: Ո՞րտեղ և ի՞նչպէս¹»:

Յարեթական լեզուի տեսութիւնը կազ-
մելու համար, յերաւի կ'ողբայ Աշոտ Յով-
հաննէսեան «որ գոցուած է մարտնչող
գիտունի ետուն և հերոսական մի կեանք»:
Այնուհետեւ երկար բարակ կը շարունակէ
յօդուածը արեւելեան Ահուրամազդայի ամ-

1. «Հայկական մշակոյթը» Պրոֆ. Մառ. Փարիզ,
1925.

պրոպային ոճով, որքան անմատչելի հա-
սարակ մտքերու և խրթնիմաց կրկնա-
բանութեամբ, նորադարձի մը նախանձա-
յուզութեամբ, մեղադրանք կը բարդէ բար-
ձունքներէն, իրենց ճամբան հանգարտ
գնացողներու վրայ. և կը լսես պոռոտա-
խօսութիւնը. «Մեր յերկրում կառուցուող
մարքսիստական-լենինեան լեզուաբանու-
թիւնը չի ծնւել հրաշքով՝ որպէս Զեւսը՝
Աթենաս-Պալլասի գլխից»:

Հասիրողութիւն սկսելով մինչեւ մարք-
սեան — լենինեան յեղափոխութիւնը և
լեզուաբանութիւնը, աշխարհ, մարդկու-
թիւն գիտէր, որ բնութեան մարմնացած
իմաստութիւնն և զօրութիւնը ելած է տիե-
զեբքի ծոցէն, այսինքն Զեւսի գանկէն.
կամ ուրիշ խօսքով՝ ի սկզբանէ աշխարհի
կը ճանչնայ ամենայնի պատճառ՝ Աստու-
ծոյ իմաստութիւնը: Ուստի ըստ մեր գիտ-
ցածին արի Արամազդայ գանկէն կը ծնա-
նին եռամեծ Աթենաս, մեծն Անահիտ և
Պալլաս՝ հրաշքով և ոչ աշխատութեամբ,
եթէ մարքսեան ալ ըլլան սեռը չեն փո-
խեր:

Արդարեւ խոր ցաւ զգացի երբ ինձ
ըսին որ Մառը մեռաւ: Յիշողութեան
բնական օրէնքով միտքս սլացաւ Անի և
մտքիս առջեւ եկաւ Գազկայ Եկեղեցւոյ
պեղումի պատկերը: Քաղցր ժամանակ,
դալար հասակի մէջ, քաղցր օդ, արեւ կեն-
դանութիւն... Ու անկէ վերջ այլեւս տեսած
չէի, լսած չէի զինքը: Նա յիշողութեանս
մէջ մնացեր էր իր գիտնականի ուրուա-
կանով և բանասէրի պատմութեամբ: Ո՞ր-
քան կը տենչայի որ նա դեռ եւս շատ ապրէր,
քանի բեղուն էր իր վաստակը, հիւթա-
լից իր աշխատութիւնները, թանկագին
մեզի համար, որովհետեւ եւրոպական մշա-
քով և հայ սրտով կ'աշխատէր առանց
յետին հաշիւներու:

Մայրը ծնաւ մարդ կենդանի, աճեցուն՝
ոստախիտ ծառի պէս ասպնջականելով
հովանիին տակ անցորդները և գիտութեան
զով աղբիւրէն կը բաշխէր անխտիր ա-

մէնուս. իսկ 1934ի դեկտ. 20ին սգաւոր
խումբ մը շուրջ պատեր էր յաւիտենական
զուրը, տոպրակ մը անձեւ անկերպարան
բերուեցաւ հորի բերանը, լի էր ան բա-
նասէրի ոսկրոտիով, և իջուցին գուրը. հա-
ւատացեալը կը սպասէ անոր կերպափո-
խութեան, մահուանէ ի կեանս. իսկ ան-
հաւատը հողին տալով՝ անյոյս տուն կը
դառնայ: Եւ սակայն մեռեալը եթէ իր
կեանքին մէջ յիշատակութեան արժանի
բան գործած է՝ նա կը շարունակէ ապրիլ

հետագայից հետ իր կեանքի լաւագոյն մա-
սով. բանաստեղծօրէն ըսելով՝ նա կը մեռ-
նի արդարեւ, եթէ յիշող չունենայ և մո-
ռացուի գերեզմանը: Եւ պիտի ցանկայի
տեսնել Անիի մէջ, իր իսկ շիրիմը կանգ-
նած այն տեղւոյն վրայ, Գազկայ Եկեղե-
ցւոյ հարաւային դրան կողքին, ուր տեսայ
զինքը աշխատութեան մէջ, փոշիի թա-
փանցիկ քօղով ծածկուած թուի մագերը
և գործին սիրահար դիտող թուի աչքերը
տիրազին՝ որչափ անմահ Անին:

Հ. ԳԱՐԻԲԵԼ ՆԱԶԱԳԵՏԵԱՆ

ԳՐԱԿԱՆ

ՄԵՐՈՒԺԱՆ ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ

Դարուս սկիզբներն ընդհանուր գրագի-
տական բանաստեղծական շարժումը թուր-
քիոյ հայոց մէջ, կերպարանափոխուած՝
ուշադրութիւն կը շարժէր: Առաջ և նոյն
ատեն և ներկայիս, միշտ ֆրանսական
տպաւորութեան ենթարկուած, գրական
յեղաշրջումներ յայտնուած են արեւմտա-
հայ մտաւորականներու շրջանակին մէջ:
Նոյն ատենուան նորագոյն գրիչները
մերթ ընդ մերթ ծանօթացնելով, փոքր ի
շատէ գաղափար մը կրնանք կազմել, թէ
ինչ գրական յեղաշրջում մը կ'արժանան-
անք՝ անդին վոսփորէն ներս, որ կը գա-
լարուէր ու սողոսկէր մինչեւ գաւառնե-
րու ներսերը:

Արեւմտահայ գրականութեան մէջ այլ-
եւս լամարդինեան և Հիւկոյեան քնարը
արձագանգ չէր ունենար. անկապաշտ զը-
պրոցը շրջուցիչ կը դառնար. նորագոյն
բանաստեղծները՝ միայն նորութիւն կը սի-
րէին, զայն կը գերադասէին, զայն կ'ընդ-
օրինակէին. ֆրանսական նոր գրականու-
թիւնը ուժգնօրէն կ'ազդէր մեր նորերուն
վրայ. ֆանոսեան և Սիպիլ հաւատարիմ
կը մնային ֆրանսական հին դպրոցին.
Մկրտիչ Աճէմեան չէր մոռնար Պէրանժէն

և Ֆ. Գորէն. թովմաս Թէրզեան՝ Ալֆրէ տը
Միւսէի տաղաւարէն դուրս չէր ելել:

Նոր գրողները՝ Պոլսոյ մէջ նոր ուղ-
ղութիւն կը բռնէին. վէրլէն և վերհարէն
արեւմտահայ քերթողներէն նոր աշակերտ-
ներ կ'ունենային:

Հայ գրականութիւնը միշտ հետեւող էր.
ժամանակի տիրապետող դպրոցին կ'աշա-
կերտէր: Խորհրդապաշտ և անկապաշտ
դպրոցները մեր նորագոյն քերթողներուն
ճաշակին կը յարմարէին. բռնակալութեան
փոթորիկոյ այդ շրջանին ուրիշ կերպ կա-
րելի չէր:

Ա.

Նորագոյն բանաստեղծներէն Պ. Մե-
րուժան Պարսամեան անկապաշտ դպրոցին
կ'աշակերտի: 1904ին կը հրատարակէ իր
«Անըջանք»ը, ուր կը լսեցնէ իր մտքի չար-
չարանքներուն երաժշտութիւնը և միեւ-
նոյն ատեն ցոյց կու տայ իր ներքին պա-
կերին փոթորկումը:

Կ'անրջէ «Քօղերու ետեւ»էն. թաքուն
աշուղ մըն է կարծես, կրկնութիւններով
աւելի քաղցր ներդաշնակութիւն կու տայ
իր քերթուածին, ան կ'երգէ այսպէս.

